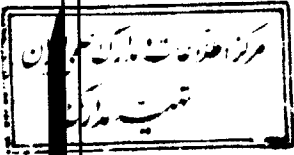

٢٤٩٢٣

دانشگاه فردوسی مشهد

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد
زبان و ادبیات فارسی

موضوع:

مدیحه سرایی در ادبیات فارسی

از آغاز شعر فارسی تا اواسط قرن پنجم

(تا پایان دوره اول غزنویان)

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر سید محمد علوی مقدم

استاد مشاور:

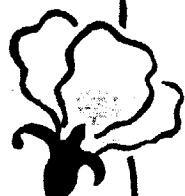
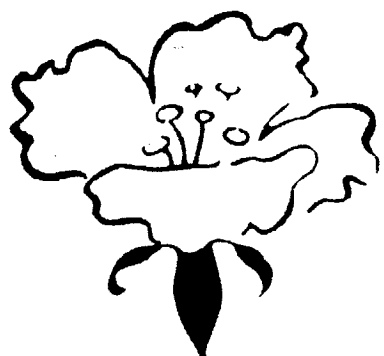
جناب آقای دکتر محمد مهدی ناصح

نگارش:

۱۳۲۲۲ / ۲

بهمن ابراهیم زاده

بهار ۱۳۷۳

تقدیم

به پدر و مادر ارجمندم

و

به همسر گرامیم

فهرست

۱	مقدمه
۱	آغاز شعر و اهمیت آن
۷	جایگاه اشعار مدحی در پژوهش‌های زمان ما
۱۰	در باره این رساله
۱۳	یادداشت‌ها و مآخذ مقدمه
۱۴	فصل اول: سابقه مدح و قصیده در زبان عربی
۱۵	مدح و قصیده در زبان عربی
۱۶	سابقه مدح در ادب جاهلی
۱۷	مقام شاعر در نزد اعراب قدیم
۱۷	راویان شعرا
۱۸	سادگی معانی و تخیل در شعر جاهلی
۱۹	حقیقت‌گویی شاعر
۱۹	موضوعات شعر جاهلی
۲۰	ساختمان قصاید عرب
۲۱	غزل جاهلی
۲۱	شعر و مدح در زمان پیامبر اسلام (ص)
۲۲	نقش قرآن در تثبیت و توانا ساختن زبان عربی
۲۳	شعر در دوره اموی
۲۴	جنبه سیاسی مدح و هجا

۲۴	شعر در دوره عباسی
۲۵	اشرافی شدن شعر
۲۵	ورود قصیده به زبان فارسی
۲۶	- تأثیر شعر عربی در شعر فارسی
۲۶	قضاوت ما
۲۷	تأثیر خمربه‌ها و رجز عربی
۲۸	مرحله استقلال پس از تقلید
۲۹	- مأخذ فصل اول
۳۰	فصل دوم: سابقه شعر در ایران قدیم
۳۱	سابقه شعر در ایران قدیم
۳۳	نمونه‌ای از شعر درباری قبل از اسلام
۳۴	شعر و موسیقی در ایران قدیم
۳۶	مأخذ عروض اشعار فارسی
۳۹	مأخذ قافیه اشعار فارسی
۴۱	مأخذ فصل دوم
۴۲	فصل سوم: اوضاع کلی زبان فارسی و شعر درباری در پنج قرن اول هجری
۴۴	ویژگی‌های ادبی و اجتماعی ایران در سه قرن اول هجری
۴۵	ویژگی‌های ادبی قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم
۴۷	اهمیت قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم از نظر سیاسی
	- نگاهی به سلسله‌های ایرانی در سه قرن اول شعر پارسی و ارتباط آنها با
۴۸	شعر و ادب
۴۸	طاهریان و صفاریان
۴۹	دوره سامانیان
۵۱	عدم وجود اغراق در شعر

۵۲.....	کیفیت اشعار مدحی
۵۳.....	دوره غزنویان
۵۳.....	تقلید از سامانیان ولی با نیتی دیگر
۵۴.....	تعصب مذهبی و ضعف ملیت
۵۵.....	حفظ شکوه ظاهری و افول ادبیات واقعی
۵۷.....	اوج قصیده سرایی
۵۷.....	مدح و اغراق، رایج ترین مضمون
۵۸.....	حدود شعر شناسی محمود غزنوی و درباریان
۵۹.....	صله ها و بخشش های غزنویان
۶۱.....	دوره سلجوقیان
۶۲.....	مدایح اغراق آمیز و کاهش ارزش شعر
۶۵.....	ادامه رواج قصیده و تحولات آن
۶۶.....	- مآخذ فصل سوم
۶۹.....	فصل چهارم: مدح، نخستین موضوع و قصیده عالی ترین قالب شعر
۷۰.....	مدح، نخستین موضوع در تاریخ شاعری
۷۰.....	تلازم موضوع مدح و قالب قصیده
۷۱.....	از قصیده استفاده درستی نشد
۷۲.....	بحث لغوی درباره معنی مدح و تفاوت آن با شکر و حمد
۷۴.....	فرق بین مدح و حمد
۷۶.....	- قصیده، عالی ترین قالب شعر و اجزای آن
۷۶.....	منشأ قصیده
۷۶.....	معنی قصیده
۷۷.....	موضوعات قصیده
۷۸.....	اجزای قصیده

۷۹.....	قصیده چند موضوعه
۷۹.....	رعایت توازن و تناسب در قصاید چند موضوعه
۸۱.....	مطلع قصیده
۸۳.....	تغزل، نسیب، تشبیب
۸۳.....	بحث لغوی
۸۴.....	تغزل
۸۶.....	وحدت غزل و تغزل
۸۷.....	پیدایش غزل یا استقلال غزل از قصیده
۸۸.....	نسیب و تشبیب
۸۹.....	نقش نسیب
۹۰.....	مخاطبین نسیب
۹۱.....	بخش‌های قصیده مکمل یکدیگرند
۹۲.....	عیب نسیب
۹۳.....	- سابقه و اهمیت نسیب در قصاید عرب
۹۳.....	تاریخ پیدایش نسیب
۹۴.....	ناپایداری عشق در نسیب
۹۶.....	بانو (معشوق) عرب
۹۷.....	شیوه‌های یادآوری خاطره در نسیب عربی
۹۷.....	تأثیر مفهوم عشق ایرانی در نسیب
۹۹.....	رحیل
۱۰۰.....	حسن تخلص
۱۰۲.....	توجه به شوون ممدوح در تخلص
۱۰۳.....	نحوه گریز زدن اعراب
۱۰۴.....	قصیده مقتضب

- ۱۰۵.....تضمین غزل مصرّع در میان قصیده.
- ۱۰۶.....دعا و تأبید قصیده.
- ۱۰۹.....سؤال و استعطاف.
- ۱۱۰.....ملتسمات.
- ۱۱۰.....مدح در قالب‌های دیگر بجز قصیده.
- ۱۱۲.....صفتی که برای مدح هر صنفی مناسب است.
- ۱۱۷.....- مآخذ فصل چهارم.
- ۱۲۳.....فصل پنجم: نگاهی به معروفترین مدیحه‌سرایان قرون سوم تا ششم هجری.
- ۱۲۴.....نگاهی به معروفترین مدیحه‌سرایان قرون سوم تا ششم هجری.
- ۱۲۴.....- رودکی.
- ۱۲۵.....نفوذ و اعتبار رودکی در دربار و ثروت او.
- ۱۲۶.....نوازندگی رودکی.
- ۱۲۷.....- فرخی.
- ۱۲۷.....حسن مطلع‌های فرخی.
- ۱۲۸.....حسن تخلص‌ها.
- ۱۲۹.....اغراق در مدح مذهبی و ترک ادب شرعی.
- ۱۳۰.....مبالغه‌های فرخی.
- ۱۳۱.....ویژگی دعا‌های قصاید فرخی.
- ۱۳۲.....مرثیه‌سرایی فرخی.
- ۱۳۳.....ویژگی‌های فرخی در مدّاحی.
- ۱۳۴.....علاقه قلبی فرخی به ممدوحان.
- ۱۳۵.....تغزلات فرخی.
- ۱۳۶.....موسیقی‌دانی فرخی.
- ۱۳۶.....- منوچهری.

۱۳۷	قویترین جلوه‌های وصف
۱۳۸	ثبت جلوه‌های زودگذر و تصاویر گوناگون از منظره‌ای واحد
۱۴۰	خمریات منوچهری
۱۴۱	اقتباس‌های منوچهری از شعرای عرب در سرودن خمریه‌ها
۱۴۴	ارتباط بخش نسیب و مدیح در قصاید منوچهری
۱۵۱	-عنصری
۱۵۴	اقتباس مضامین مدحی از شعرای عرب
۱۵۵	-انوری
۱۵۶	قدرت قصیده سرایی انوری
۱۵۷	ویژگی قصاید انوری
۱۵۷	اغراق‌های انوری در مدح
۱۵۹	صله خواستن و گدایی انوری
۱۶۲	هماهنگی و ارتباط در قصاید انوری
۱۶۵	ناکامی انوری در شاعری
۱۶۸	-ماخذ فصل پنجم
۱۷۷	فصل ششم: نقد مدح
۱۷۸	نقد مدح
۱۷۸	-روابط و حالات مادح و ممدوح
۱۷۹	علت آزمندی یا آزاد منشی شاعران
۱۸۰	مدح از روی ناچاری
۱۸۱	طبقه ممدوحان چه کسانی بودند
۱۸۱	شاعری شغل اصلی نبود
۱۸۱	اراده ممدوح در اختیار مدیحه سرا
۱۸۲	بزرگ‌نمایی، وظیفه شاعر

- ۱۸۲..... معامله یا توافق پوشیده
- ۱۸۳..... دربار، تنها محل پذیرش شعر و کسب مال
- ۱۸۴..... بیگانگی با دنیای درون
- ۱۸۴..... **- صله و جوانب مختلف آن**
- ۱۸۴..... راه خواستن صله
- ۱۸۶..... مشقت‌های شاعر مدیحه سرا
- ۱۸۷..... **- تأثیرات متقابل مدیحه و نظام دربار**
- ۱۸۸..... کلیشه‌ای شدن شعر در دربارها
- ۱۹۰..... پیدایش شعر عوام و خواص در جامعه نامتجانس
- ۱۹۱..... بهره‌برداری‌های دربار از مدیحه
- ۱۹۱..... شاعران دستگاه و رسانه تبلیغات دربار
- ۱۹۲..... ذکر باقی
- ۱۹۲..... شعر مدحی مایه زینت و غرور درباریان
- ۱۹۳..... **- نظر شعرا و نویسندگان دربارهٔ بذل و بخشش و تأثیر آن**
- ۱۹۴..... مدح شاعران از صله‌ها و بخشش‌ها
- ۱۹۸..... نمونه‌ای از صله دادن‌ها
- ۱۹۹..... **- عیوب مدیحه‌ها و مدیحه‌سرایان**
- ۱۹۹..... عیوب مربوط به مردم و اجتماع
- ۲۰۱..... عیوبی که به خود شاعر مربوط است
- ۲۳..... عیوب هنری مدیحه‌ها
- ۲۰۳..... بی‌خبری از عالم معنی
- ۲۰۴..... محدودیت زمانی و مکانی
- ۲۰۴..... یکنواخت بودن مضامین
- ۲۰۵..... نداشتن مخاطب انسانی

- ۲۰۷..... **- فواید و جنبه‌های مثبت مدیحه‌ها**
- ۲۰۸..... مدیحه‌ها سند چگونگی تحول ارزش‌ها
- ۲۰۸..... حفظ زبان فارسی
- ۲۰۹..... زیبایی‌ها و جنبه هنری مدایح
- ۲۰۹..... برخی از مدایح، حرف دل شاعر بوده است
- ۲۱۰..... تقویت ملیت
- ۲۱۱..... پند و اندرز در مدایح
- ۲۱۳..... **- مآخذ فصل ششم**
- ۲۱۷..... **فصل هفتم: نکات مهمی در باره شعر مدحی قرون اولیه**
- ۲۱۸..... **- شعر فارسی، شعر طبیعت**
- ۲۲۰..... مواد و عناصر وصف
- ۲۲۱..... جنبه آفاقی شعر و شاعری
- ۲۲۲..... عیوب وصف
- ۲۲۳..... **- فقدان هماهنگی منطقی در شعر فارسی یا تکراری بودن محور عمودی شعر**
- ۲۳۱..... سابقه استقلال ابیات در شعر فارسی
- ۲۳۲..... **- پیداشدن روحیه رزمی و حماسی در شعر**
- ۲۳۵..... **- جنبه اشرافیت شعر قدیم**
- ۲۳۶..... علل روآوردن شاعران به مضامین اشرافی
- ۲۳۷..... استفاده از رنگها
- ۲۳۸..... **- شعر و تغزل مذکر در ادب فارسی**
- ۲۳۸..... معشوق ترک در شعر دوره غزنوی و سلجوقی
- ۲۴۰..... علت فقدان زن در شعر گذشته فارسی
- ۲۴۱..... نخوت و مناعت عاشق نسبت به معشوق
- ۲۴۲..... رابطه سلاطین و امرا با غلام‌ها

۲۴۴.....	علت شیوع همجنس بازی
۲۴۴.....	پیداشدن لفظ رقیب
۲۴۴.....	تغزل مذکر و غلام بازی در اشعار شعرا
۲۴۷.....	صراحت یا ابهام در معرفی معشوق مذکر
۲۵۰.....	علم خریدن برده و غلام
۲۵۲.....	- اغراق و مبالغه در شعر مدحی و علل آن
۲۵۲.....	زمان پیدایش اغراق
۲۵۴.....	مبالغه در شعر دوره سامانی و غزنوی
۲۵۵.....	مبالغه در شعر دوره سلجوقی
۲۵۶.....	نمونه های اشعار حاوی اغراق و مبالغه از شاعران دوره غزنوی
۲۶۱.....	برخی از اشعار اغراق آمیز دوره سلجوقی
۲۶۳.....	بررسی علل اغراق ها
۲۶۷.....	- نقد اخلاقی مدایح
۲۷۰.....	- نظر اسلام در باره مدح
۲۷۳.....	- مآخذ فصل هفتم
۲۸۰.....	- فهرست کلی منابع و مآخذ

باسمه تعالی

به نام خداوند جان آفرین حکیم سخن در زبان آفرین

مقدمه

آغاز شعر و اهمیت آن

دانشمندان معاصر معتقدند که شعر یکی از کهن‌ترین فعالیت‌های هنری بنی آدم است. زیرا «شعر کلام مخیّل است و تخیل از بدو پیدایش، خاصه بنی آدم بوده است بنابراین پیدایش شعر با پیدایش انسان، همزمان صورت گرفته است. هر جامعه‌ای را در نظر بگیریم و تاریخ ابداعات هنری آن را بررسی کنیم، شعر به حیث کهن‌ترین آفریده هنری آن جامعه عرض وجود می‌کند»^۱

شعر در کنار دیگر هنرهای زیبا، یکی از تجلیات عشق درونی بشر به زیبایی و هنر است (البته نسبت به هنرهای دیگر هم قدمت دارد و هم گسترده‌تر است) و نحوه بروز آن بدین گونه است که شاعر به یکی از جلوه‌های حیات یا جهان طبیعت مجذوب می‌شود، روح و احساس و عواطف وی مسخر آن جلوه می‌گردد تا بدانجا که گویا بجز آن چیزی در ذهن وی باقی نمی‌ماند. در آن حال، شاعر ناخودآگاه بدان جلوه، رنگی خاص و فروغی جاودانی می‌بخشد و آن را در عالمی برتر و بالاتر از جریان عادی و اعتیادی زندگی قرار می‌دهد، عالمی که در جهان آرزوی او وجود دارد نه آنچنانی که در دنیای خارج هست. این هیجان و انقلاب درونی، محرک ذوق وی می‌شود و می‌خواهد این کیفیت نفسانی را در هر قالبی که هست بریزد، قالبی که نمودار واقعی هیجان درون وی و بیان‌کننده حال و کیفیات نفسانی وی باشد. اینجاست که شاعر به دنبال کلمه و لفظ می‌رود و به یاری الفاظ و کلماتی که مبین احوال اوست سرّ درون را به دیگران منتقل می‌کند و ادبیات چیزی جز ابلاغ و انتقال این نمودهای نفسانی نیست. در فرهنگ و ادبیات فارسی، شعر در مقایسه با آثار باقی مانده دیگر سهم عمده‌ای دارد به

طوری که می‌توان گفت «شعر در زبان فارسی مهم‌ترین منبع برای شناسایی قوم ایرانی و سیر فکر و اندیشه او در دوران پس از اسلام است. با اینکه کتابهای بی‌شماری به نثر در موضوعات مختلف نوشته شده و نیز از هنرهای دیگر مثل معماری و نقاشی و موسیقی، آثار برجسته‌ای برجای مانده لیکن هیچیک به اندازه شعر مبین روح ایرانی نیست. باید گفت تمام استعداد و هنر و نبوغ این قوم در شعر به کار افتاده است حتی کسانی که عالم ریاضی یا طب یا فلسفه بوده‌اند از جاذبه شعر و کاربرد آن در علم خود برکنار نمانده‌اند.

«شعرا در زمان خود همان وظیفه را انجام می‌داده‌اند که امروزه مطبوعات بر عهده دارند. اینان از یکسو سخن‌گوی مردم و ترجمان احساس و ادراک آنها بوده‌اند و از سوی دیگر در خدمت قدرت‌مندان. به همین سبب است که نظرهای متناقضی در باره شعر و شاعری بیان گردیده است. گاهی شاعران را در ردیف اولیاء قرار داده‌اند و گاهی بزرگترین دروغگو دانسته‌اند. هر دو نظر به جای خود درست است یعنی شاعران این سرزمین به عنوان قافله سالار فکرکشور خود، تفکر مردم را در دو جهت خوب و بد به جلو رانده‌اند.

«در هجوم‌ها و ترک تازی‌ها و مظالم حکام خودی و بیگانه، شعر، گویا پناهگاه و گریزگاهی بوده‌است و مردم در مقابل حوادثی که از هر طرف به آنها روی می‌آورده خود را در زیر پناه و سپر شعر کشیده‌اند.

«علت توجه و اقبال مردم، یکی گرایش ذاتی قوم ایرانی به خیال پروری و نیازمندی به وزن و آهنگ است که ریشه‌اش را باید در وضع طبیعی و اقلیمی و خصوصیات نژادی او جستجو کرد، و دیگر، وضع خاص اجتماعی و حکومتی ایران بود که موجب گردید تا بیان ضمیر نه از طریق نثر که صریح و مستقیم است بلکه از طریق شعر که لحنی کنایه‌ای و پوشیده دارد صورت گیرد. یعنی مردم جرأت نمی‌کرده‌اند آنچه را در دل داشته‌اند بی‌پرده بگویند. وقتی که ملتی تا این حد به کنایه و مجاز و خیال پروری روی می‌برد نشانه نداشتن استقرار و امنیت و تکیه‌گاه است و این وضعی است که قوم ایرانی در طی تاریخ خود دستخوش آن بوده است.

«بعد از حمله اعراب، یکپارچگی سیاسی و جغرافیایی و ملی این قوم متزلزل گشت و این

یکپارچگی که به آن نیاز مبرم بود در قلمرو فکر و سخن، جُسته شد و شعر، ترجمان آن قرار گرفت.^۲ اما آغاز و کیفیت این امر چگونه بود؟

اگر روایت صاحب «تاریخ سیستان» را در باره آغاز شعر فارسی بپذیریم و محمد بن وصیف سگزی را نخستین شاعر فارسی دری بشناسیم می بینیم که شعر پارسی با مدح زاده شده یعنی آغاز آن با مدح حکمران وقت بوده است و علت سرودن آن، موقعیت خاص و ممتاز ممدوح بوده است. مطلع آن این است:

ای امیری که امیران جهان خاصه و عام بنده و چاکر و مولای و سگ بند و غلام و از همان آغاز، یعنی اواسط قرن سوم تا حدود سه قرن، مدح موضوع غالب در اشعار فارسی بوده و پس از آن هم «تا قرن چهاردهم یعنی تا پایان دوره قاجار، شعر فارسی همیشه با مدیحه سرایی همراه بوده است».^۳

از قرن سوم و چهارم به بعد تا قرن هفتم، قسمت عمده دیوان شاعران فارسی زبان را قصاید مدحیه تشکیل می دهد. و چون قالب قصیده برای ستایش و مدح به کار رفت مدح، بیش از هر مضمون دیگری با قصیده در آمیخت تا حدی که دو لغت «مدیحه» و «قصیده» گاهی به جای هم به کار می رفته و در نظر قدما قصیده یعنی مدیحه و مدیحه یعنی موضوعی که فقط در قالب قصیده می آید.

در «قابوس نامه» می خوانیم که «امیر عنصرالمعالی» به فرزند خود در باره شاعری می گوید: «در هر قصیده خود را بنده و خادم مخوان الا در مدحی که ممدوح بدان ارزد»^۴ می بینیم که مدح در معنی قصیده و شعر به کار رفته است. حتی امروزه نیز مفهوم مدح و قصیده با یکدیگر به ذهن می رسد.

به سبب کثرت شاعران مدیحه سرا، ملل دیگر، ادبیات فارسی را - بغیر از آثار حکمی و عرفانی - ادبیات درباری شناخته اند و اغلب، شاعران را به ممدوحی وابسته می دانند که از وی صله می گیرد و او را می ستاید، علاوه بر آن، اغلب آثار منشور هم به نام «شخصیت بزرگی» تألیف و به او تقدیم شده است.

و به همین علت است که خاورشناسان به این نکته تأکید دارند که در تقسیم اشعار فارسی